

УДК 821.161.2

**МІЖ ЕТНОГРАФІЗМОМ І ПОСТМОДЕРНОМ (ЕВОЛЮЦІЯ
КОНЦЕПЦІЇ ХАРАКТЕРУ ПЕРСОНАЖА У ПРОЗІ ЄВГЕНА ГУЦАЛА)**

Кумкова О. Г.

*Таврійський національний університет імені В. І. Вернадського, Сімферополь
E-mail: kumkova@gmail.com*

У статті обґрунтовується доцільність застосування елементів постмодерних методологічних підходів до вивчення творчості одного з провідних представників українського прозового шістдесятництва – Євгена Гуцала. У багатьох своїх творах (особливо в романній трилогії “Позичений чоловік”, “Приватне життя феномена” і “Парад планет”) письменник запропонував авторську версію синтезу етнографізму й постмодернізму. Літературознавчі стереотипи перешкодили дослідженню його прози під цим кутом зору, через те яскрава трилогія про Хому Прищепу так і не здобулася на адекватний аналіз і досі не здобула належного місця в історії української літератури.

Ключові слова: етнографізм, літературний характер, постмодернізм, карнавальність, симулякр.

Основною гіпотезою даної статті є припущення, що творчість одного з найпомітніших представників українського прозового шістдесятництва Є. Гуцала демонструє авторську концепцію літературного характеру, яка в рамках української літературної традиції органічно поєднує два історичні “полюси” трактування образу людини: архаїчний народнопісенний і сучасний постмодерний.

Ця теза може видатися дискусійною передусім через стереотип критичної рефлексії прози письменника, за яким він одностайно визнається адептом етнічно орієнтованої літературної традиції, не виходячи за її рамки, тобто є представником панівної в українській прозі “лірико-романтичної” стильової течії. За рамки цього панівного уявлення не виходила сучасна письменникові критика, не порушує їх і літературознавство останніх років. Так, в одному з дуже небагатьох спеціальних досліджень творчості Є. Гуцала – кандидатській дисертації Н. Полохової “Своєрідність психологізму в художній прозі Є. Гуцала 70-х років ХХ ст.” (Дніпропетровськ, 2009) – авторка зосереджується винятково на традиційних етнічно орієнтованих гранях психологізму Гуцалової прози [Див.: 2]. Певна річ, це виправдано обраними в роботі хронологічними рамками – 1970-ми роками. Цей період у творчості письменника і справді практично не порушує монолітності визначальної для ранньої творчості письменника художньої концепції характеротворення, хоча навіть у попередній період виразно окреслилися новаторські, багато в чому експериментальні стратегії художнього психологізму в повістях “Мертва зона” (1967), “Родинне вогнище” (1968), діалогії “Шкільний хліб” (1971–1973) та ін. У 1980–1990-х роках ці творчі інтенції дедалі міцніють в “ексцентричних” оповіданнях збірок “Полювання з гончим псом” (1980), “Мистецтво подобатись жінкам” (1986), “епосі-еросі” “Блуд” (1993), “Імпровізація плоті” (1993) та ін. Своєрідним підсумком цих шукань є трилогія про Хому Прищепу (1981–1984), у якій поєдналися в одне ціле найрізноманітніші раніше

апробовані прийоми гротеску, травестії, бурлеску, інтертекстуальності, іронії тощо. Саме в цих творах відбувся фінальний етап еволюції авторської концепції літературного характеру – від монолітної традиційної реалістичності 1960-х років через деструкцію цілісності образу персонажа в 70–80-х роках до постмодерної колажності 1990-х.

Проте ця еволюція пройшла повз увагу літературознавців, які й досі залишаються на позиціях устояної реалізоцентричної концепції трактування прози Є. Гуцала. Ось як характеризує роман “Історія української літератури ХХ ст.”: “Герой трилогії Є. Гуцала Хома Прищеп – персонаж народного комічного дійства, втілення найвиразніших рис національного характеру, насамперед оптимістичного світосприйняття, морального здоров’я, життєвої сили та мудрості. Роблячи саме такого персонажа героєм романної трилогії, письменник, вочевидь, мав намір оновити, осучаснити традиційну постать українського фольклору – веселого мудрого оповідача й навчителя життя” [2, с. 321]. Цей стереотип, безумовно, має достатні підстави, проте він виявляється, на нашу думку, не в усьому вичерпним.

Не відкидаючи такого уявлення, ми пропонуємо внести в нього істотні корективи, маючи на оці передусім експериментальний роман-трилогію Є. Гуцала “Позичений чоловік”, “Приватне життя феномена” і “Парад планет”. Цей великий і досить помітний свого часу твір так і не здобувся на більш-менш певну літературознавчу оцінку саме тому, що критика так і не знайшла відповідного інструментарію для його аналізу. Стереотип трактування творчості письменника в даному разі заблокував можливість адекватної літературознавчої інтерпретації твору. Оцінка виявилася правомірною лише частково, оскільки ні багатство лінгвістичних імпровізаційних скарбів-стилізацій під етнічну автентіку, ні сюжетне розгортання метафори-консейту в подієвий ряд роману-трилогії, ні безліч дотепних ситуацій, які виникають на перетині реального життя і його фольклорного “зліпка”, не розкривають усієї повноти змісту твору і викликають у читача і критика непорозуміння. У романі відчувається прозорий натяк на значно глибший смисл, філософське узагальнення, проте знайти підказку в дешифруванні традиційних художніх стратегій виявляється неможливим. Чи не варто пошукати такої підказки в іншій сфері?

Наближенням до адекватної наукової рефлексії пізньої прози письменника є зауваження Л. Тарнашинської щодо “психологічних канонів” творчості Є. Гуцала (канони “родинного вогнища”, “позиченого чоловіка” та ін.)” [Див.: 7, с. 68]. Проте не тільки в “канонах” а й у їхньому руйнуванні криється розгадка багатьох особливостей характеротворення митця. Є. Гуцало належав до тих письменників, які не замикалися у вузьких рамках традицій і були чутливими до найновіших відкриттів свого часу. Його творчість демонструє жвавий відгук на модерні атрибути життя, прагнення освоїти новітні тенденції часу, аж до епатажних (згадаймо його еротичні оповідання і задум написати “Український декамерон”). Письменника цікавили досягнення науки, філософії, літератури, він був по-справжньому відкритий до сучасності. Навряд чи міг він пропустити повз увагу й таке потужне філософсько-мистецьке явище, як постмодернізм, що став своєрідною літературною модою в Україні, починаючи з 1980-х років.

Саме в цей час, найбільше завдяки творчості Ю. Андруховича і гуртові “Бу-ба-бу”, в українській літературі починає утверджуватися своєрідна “карнавальна” версія постмодернізму (точніше, посттоталітаризму). В основу її була покладена теорія карнавального сміху видатного російського вченого М. Бахтіна, яка послужила зручною моделлю для конструювання українського “світу навпаки”. Вона стала найпоширенішим варіантом адаптації постмодернізму в українській культурі, породила безліч наслідувань. Мабуть, теорія карнавальності справила тут роль своєрідного “фільтру”, оскільки практично всі постулати європейського постмодернізму засвоювалися в українській літературі переважно через неї. Тим часом концепція карнавальності для української культури є абсолютно чужою. Вона жодним чином не пов’язана ні з народними, ні з літературними традиціями. Карнавал – питома явище європейських країн із віковими устоями королівської автократії, придворної знаті, закріпачення трудового люду. “Світ навпаки” тут має цілком конкретний сенс: раз на рік аристократія міняється ролями з плебсом, і ця всенародна гра відбувається в атмосфері справді всеосяжного світоглядного сміху.

В українській традиції сміхова культура засновувалася на зовсім інших світоглядних засадах. Їх значно складніше відшукати, узагальнити, концептуалізувати, а тому вони так і залишаються досі зовсім недослідженими. Центральну фігуру карнавалу – “короля дурнів” – увести в українських реаліях практично неможливо. Тим часом навіть сконструйована за чужим зразком “українська карнавальність” виявилася надзвичайно продуктивною в літературі 1980–90-х років. Вона стала запозиченим в архаїчній західноєвропейській етнокультурній моделі ключем, який виявився придатним для створення художнього образу світу постмодерної України.

Проте “карнавальність” була не єдиною версією українського постмодернізму. Існували й інші, менш помітні, витіснені на периферію українського культурного простору домінантною моделлю. Вони просто не визнавалися за постмодерністські, оскільки не відповідали визначенням “карнавальності”. Однією з таких авторських пропозицій питома українського, незапозиченого, несконструйованого постмодернізму, на нашу думку, можна вважати трилогію “Позичений чоловік”, “Приватне життя феномена” і “Парад планет” Є. Гуцала. Це справді, за влучним висловом Г. Штона, “роман, в якому владарює сміх” – і сміх не Бахтінський, не карнавально-європейський, а український.

Першому романові трилогії передувала ціла низка жартівливих новел, які ввійшли до книжок “Половання з гончим псом”, “Мистецтво подобатись жінкам” та ін. У них уже відчутна письменницька інтенція знайти український відповідник європейській тенденції до конструювання іронічного, ігрового середовища літературного твору, до створення сміхової “картини світу”, до гумористично-епатажного порушення багатьох культурних табу. “Свідомий еkleктизм живить гіпертрофовану надлишковість художніх засобів і прийомів постмодерністського мистецтва, естетичний «фрестайл»” [4, с. 350] – ця типова для новітнього літературного дискурсу властивість повною мірою притаманна трилогії Є. Гуцала. У ній панує іронія, “несерйозний” погляд на світ, який, хоч і корениться у старовинних народних традиціях, усе ж значною мірою кореспондує з

найсучаснішими філософськими концепціями. Ігровий, іронічний принцип побудови романного середовища і моделювання характеру головного персонажа цілком відповідає одній із центральних властивостей постмодернізму, відзначеній у “Юдолі постмодерну” Д. Харві: “...Все типово постмодерністське позначено карбом гри, самоіронії і навіть шизофренії, воно являє собою реакцію на суворе самостояння всього високого в модернізмі. За своїм ставленням до культурної традиції постмодерн виглядає як глумливий лубок, і винахідливо створюване ним враження повної відсутності будь-якої глибини позбавляє престижу всяку метафізичну нарочитість...” [Цит. за: 3, с. 85]. Подібна атмосфера тотальної іронії визначає основну тональність трилогії – від наративної стратегії до побудови сюжету й характеротворення.

Іронізм Гуцала виростає зі своєрідного парадоксального осмислення мовної стратегії. У літературі можна знайти чимало прикладів “самодостатності” мовностилістичних засобів, притаманної романові Є. Гуцала. Це і “Енеїда” І. Котляревського, “Баба Параска і баба Палажка” І. Нечуя-Левицького, “Козацькому роду нема переводу...” О. Ільченка, у світовій літературі – “Кола Брюньон” Р. Роллана та багато інших. Проте в усіх подібних творах лінгвостилістика завжди підпорядкована самостійному сюжетові, незалежним від мовної стихії образам персонажів, сюжетові, ситуаціям. У трилогії ж Гуцала лінгвістична “оболонка” є не засобом передачі певного змісту, а навпаки: вона породжує цей зміст. Світ і засіб його мовного відображення помінялися місцями: мова стала джерелом картини світобудови, життя і його метафора набули протилежних знаків – персонажі й події роману стали експлікацією мовних метафор. Буття в романі Гуцала стало “метафорою” мови. Ця парадоксальна властивість поезики трилогії кореспондує із класичним трактуванням постмодерністської іронії Р. Рорті, який підкреслював плюралізм переконань новітнього іроніста, відсутність порядку, заданого мовного алгоритму. “Випадковість” мовної стратегії свідчить про реалізацію творчої свободи, а не просування до Істини. Загальний поворот постмодернізму від теорії до наративу, літературного опису й переописування життя приводить до “універсального іронізму постметафізичної культури” [Цит. за: 5, с. 54]. Подібно до того, як революції раптово змінюють словник і соціальні інститути, переописуючи світ, нова лінгвістична поведінка в епоху постмодерну істотно змінює особистість. Історія постає перед нами у вигляді метафор, і саме фантазія автора цих метафор стає ключовою фігурою нової епохи. Важливою особливістю поезики роману Є. Гуцала є те, що “автором” розгалуженої метафорики трилогії лише частково є оповідач, Хома Прищеп. Центральний персонаж тут виступає скоріше ретранслятором традиційних фольклорних скарбів, і саме на цій основі відбувається своєрідний синтез стародавньої етнічної традиції і світоглядних новацій постмодернізму. Образ самого персонажа значною мірою залежний від його мовної поведінки, структура його характеру є експлікацією традиційних народнопоетичних концептів. Звідси – парадоксальна структура Гуцалового інтертексту: система цінностей народного світобачення виступає не як “допоміжний засіб” створення художньої картини світу, а як її джерело. На відміну від попередньої творчості, де на образи персонажів

справляли вплив лише окремі прийоми постмодернізму (інтертекстуальність, колажність, іронія тощо), у трилогії про Хому Прищепу письменник уперше створює не образ героя, а симулякр, іронічний образ-вігадку, образ-небилицю, “прототипом” якого є не людина, а народнопоетичні метафори окремих граней психології.

Сюжет роману “Позичений чоловік” є перифразом української народної пісні “Ой там, на точку, на базарі / Жінки чоловіків продавали...” Найбільшим ганджем Мартохи, Хоминої дружини, є позички та борги. “Нема, либонь, у Яблунівці такої хати, в якій би Мартоха та щось не позичила на своєму віку, і немає, звісно, такого дня, щоб вона перед кимось у боргу не була!” [1, с. 157]. Стереотипний народнописенний образ затятої позичальниці породжує парадоксальну ситуацію: Мартоха позичає свого чоловіка Одарці Дармограїсі. Ця іронічна небилиця стає рамкою для подальшого розвитку подій, обростає такими само парадоксальними ситуаціями, в яких діють цілком детерміновані системою фольклорних концептів персонажі.

Є. Гуцалові належить своєрідний авторський “винахід”, який можна назвати *подвійною стилізацією*: породжені народною фантазією образи людей і характерні для фольклорних перлин сюжети й ситуації стилізуються у формі народної оповідної стратегії, рясно пересипаючись прислів’ями, приказками, загадками й незліченними авторськими варіаціями на народнопоетичні теми. Ось лише навмання взятий приклад: “Осінь – пора весіль, а в голови колгоспу Михайла Григоровича Дима якраз дівка стала на порі. А коли дівка дозріє, то треба дивитись, щоб не перезріла, бо дівка – це такий овоч, який не законсервуєш, бо дівка – це така ягода, яку не засушиш на зиму. Дівчина – це те літнє наливне яблуко, яке любить, щоб його зірвали саме впору. І хоч кажуть, що лакома вівця до солі, коза до волі, а дівка до нової любові, та то не про Катрю, не про головишину дочку: і вродлива, і розумна, і скромна, і шаноблива” [1, с. 296]. Подібна оповідна стратегія притаманна й для наступних двох романів трилогії, ставши авторською версією питоми української “карнавальності”, синтезу постмодерністської іронічності, гри, колажності з традиційними атрибутами фольклорно-літературної традиції. Певна річ, трилогія багатьом критикам видалася не в усьому вдалою, надмірно експериментальною, нарочитою, проте твір, за одноставним визнанням літературної громадськості, настільки колоритний і яскравий, що заслуговує на глибше прочитання авторського задуму й належне місце в історії української літератури.

Отже, гра, інтертекстуальність, іронічність та багато інших типових прийомів постмодернізму активно апробувалися у творах Є. Гуцала. Його новели й повісті засвідчували важливу світоглядну ознаку постмодерну: глобальну втрату сенсу старої системи, її ідеології, моралі, житейських принципів, цілей буття. Проте письменник ніколи не робив цього нарочито, епатажно, органічно включаючи елементи нової світоглядної системи у свої твори. Він ніколи не конструював прозу, не нав’язував літературі схеми і не користувався готовими “рецептами” творчості, що помітно в багатьох визнаних українських постмодерністів. Саме тому вловити навіть окремі елементи цієї стильової системи у прозі Є. Гуцала дуже важко. Проте в трилогії про Хому Прищепу вони виявилися найповніше, і ігнорувати виразні

елементи постмодернізму в романах – означатиме й надалі відмовлятися розуміти специфіку їхньої поетики. До цих романів органічно привела творча еволюція письменника, розвиток нарративної стратегії та художньої концепції характеру персонажа, яка постала у зрілій прозі Є. Гуцала – оповіданнях із книжок “Полювання з гончим псом”, “Мистецтво подобатись жінкам”, повістях “Мертва зона”, “Родинне вогнище”, “окупаційних фресках” “Співуча колиска з верболозу”, діалогі “Шкільний хліб”, “епосі-еросі” “Блуд”, “Імпровізація плоті” та ін. У романі-трилогії про позиченого чоловіка маємо підсумок цієї еволюції – Є. Гуцало запропонував авторську версію синтезу етнічних традицій і постмодерністських художніх прийомів, що виявилась у персонажах-симулякрах, у “подвійній стилізації” нарративу, експлікації народнопоетичних концептів в образній структурі романів і водночас використанні їх як стратегічного оповідного прийому.

Список використаних джерел

1. Гуцало Є. Твори: в 5 т. / Є. Гуцало. – Т. 3: Повісті, роман. – К.: Дніпро, 1997.
2. Історія української літератури ХХ століття : у 2 кн. / за ред. В. Дончика. – Кн. 2. – К.: Либідь, 1998.
3. Кнабе Г. С. Проблема постмодерна и фильм Питера Гринуэя “Брюхо архитектора” / Г. Кнабе // Вопр. философии. – 1997. – № 5. – С. 80–95.
4. Культурология. ХХ век : словарь-справочник. – СПб.: Университетская книга, 1997.
5. Маньковская Н. Б. Эстетика постмодернизма / Н. Маньковская. – СПб.: Алетейя, 2000.
6. Полохова Н. В. Своєрідність психологізму в художній прозі Є Гуцала / Н. Полохова. – Автореф. дис... канд. філол. наук за спец. 10.01.01 – укр. література. – Дніпропетровськ, 2009.
7. Тарнашинська Л. Презумпція доцільності: Абрис сучасної літературознавчої концептології / Л. Тарнашинська. – К.: Вид. дім “Києво-Могилянська академія”, 2008.

Кумкова О. Г. Между этнографизмом и постмодерном (Эволюция концепции характера персонажа в прозе Евгения Гуцало) / О. Г. Кумкова // Ученые записки Таврического национального университета имени В. И. Вернадского. Серия: Филология. Социальные коммуникации. – 2014. – Т. 27(66), № 4. – С. 140–146.

В статті обґрунтовується цілесобразність застосування елементів постмодерністських методологічних підходів к изучению творчества одного из ведущих представителей украинского прозаического шестидесятилетия - Евгения Гуцало. Во многих своих произведениях (особенно в романной трилогии "Муж взаимности", "Частная жизнь феномена" и "Парад планет") писатель предложил авторскую версию синтеза этнографизма и постмодернизма. Литературоведческие стереотипы мешали исследованию его прозы под этим углом зрения, потому яркая трилогия про Фому Прищепу и не подлежала адекватному анализу до сих пор не получила должного места в истории украинской литературы.

Ключевые слова: этнографизм, литературный характер, постмодернизм, карнавальность, симулякр.

Kumkova O. G. Between ethnographism and postmodern (The evolution of the concept of the nature of the character in prose Eugene Hutsalo) / O. G. Kumkova // Scientific Notes of Tavriada National V. I. Vernadsky University. – Series: Philology. Social communications. – 2014. – V. 27(66), № 4. – P. 140–146.

The article substantiates the feasibility of the elements of postmodern methodological approaches to the study of the works of one of the leading representatives of Ukrainian prose sixties - Eugene Hutsalo. In many of his writings (especially in novelistic trilogy "Debt Man", "Life phenomenon" and "Parade of Planets"), the writer suggested that the author's version of the synthesis of ethnographic and postmodernism. Literary stereotypes hinder the investigation of his prose from this perspective, because the brilliant trilogy about about Thomas Prischepa and not subject to adequate analysis so far has not received its due place in the history of Ukrainian literature.

Keywords: ethnographism literary character, postmodernism, carnival, simulacrum.

Стаття надійшла до редакції 11 грудня 2014 року